

РОЗДІЛ 13 ПОРІВНЯЛЬНЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 281 133.1.09

АЛГОРИТМ ДІЇ КОЛЕКТИВНОГО НЕУСВІДОМЛЕНОГО В РОМАНІ А. ФРАНСА «БОГИ ЖАДАЮТЬ»

ALGORITHM OF ACTION OF THE COLLECTIVE UNCONSCIOUS IN THE NOVEL BY A. FRANCE “THE GODS ARE ATHIRST”

Динниченко Т.А.,
*кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри світової літератури
Інституту філології
Київського університету імені Бориса Грінченка*

У запропонованій розвідці проаналізовано роман Анатолія Франса «Боги жадають» (“Les Dieux ont soif”, 1912) в аспекті архетипової критики з метою дослідження алгоритму дії колективного неусвідомленого в «політичній формі» (термін К.-Г. Юнга), продемонстрованого автором у зображенні подій Великої французької революції 1789–1794 рр. Класична концепція Великої революції розглядала її як результат дії мас, що свідомо трансформують історичний процес, таким способом утверджуючи в пам’яті нації образ революції як баналізованої метафори прогресу. Нова парадигма інтерпретації Французької революції (середина 1960-х рр.) дегероїзує її образ, а еґо-історія акцентує увагу на проблемі екзистенційного усвідомлення подій. Проте ці питання вже давно були об’єктом дослідження психоаналітиків, філософів і письменників, про що свідчить роман «Боги жадають». А. Франс описує натхненну революційну масу парижан, в якій кожен окремий індивід не усвідомлює, що з ним відбувається, тобто, за Юнгом, перебуває під дією архетипів. Автор досліджує вияв у романі архетипів Рятівника, Героя, Дракона, Аніми – образів колективного неусвідомленого – і аналізує на прикладі образу головного героя Еваріста Гамлена архетипні образи, що диктуються моментом історії та визначаються матеріалом усвідомленого досвіду. Архетип Рятівника – архетип-на ідея магичної особистості – спроектований народом на фігури лідерів революційного руху як гарантів захисту всіх завоювань і порятунку вітчизни; архетип Героя – на суддів Трибуналу; архетип Дракона – на ворогів Республіки; архетип Аніми – на образ Матері-вітчизни.

Ключові слова: архетипова критика, колективне неусвідомлене, архетип, архетипний образ, аніма, еґо-історія.

В статье проанализирован роман Анатолія Франса «Боги жаждут» с точки зрения архетипической критики с целью исследования алгоритма действия коллективного бессознательного в «политической форме» (термин К.-Г. Юнга), продемонстрированного автором в изображении событий Великой французской революции 1789–1794 гг. Классическая концепция Великой революции рассматривала ее как результат действий масс, сознательно трансформирующих исторический процесс, тем самым утверждая в памяти нации образ революции как банализированной метафоры прогресса. Новая парадигма интерпретации Французской революции (середина 1960-х гг.) дегероизирует ее образ, а эго-история акцентирует внимание на проблеме экзистенциального осмысления событий. Вообще, эти вопросы уже давно являлись объектом исследования психоаналитиков, философов и писателей, о чем свидетельствует роман «Боги жаждут». А. Франс описывает вдохновенную массу парижан, в которой каждый отдельный индивид не осознает того, что с ним происходит, то есть, по Юнгу, находится под действием архетипов. Автор статьи исследует проявление в романе архетипов Спасителя, Героя, Дракона, Анимы – образов коллективного бессознательного – и анализирует на примере образа главного героя Эвариста Гамлена архетипические образы, которые диктуются моментом истории и определяются материалом сознательного опыта. Архетип Спасителя – архетипическая идея магической личности – спроектирован народом на фигуры лидеров революционного движения как гарантов защиты всех завоеваний и спасения отчизны; архетип Героя – на судей Трибунала; архетип Дракона – на врагов Республіки; архетип Анимы – на образ Матери-родины.

Ключевые слова: архетипическая критика, коллективное бессознательное, архетип, архетипический образ, аніма, эґо-історія.

The proposed article analyzed Anatole France’s novel “The Gods Are Athirst” (“Les Dieux ont soif”, 1912) from the point of view of archetypal criticism for the purpose of studying the algorithm of collective unconscious in the “political form” (the term by K.-G. Jung) demonstrated by the author in the depiction of the events of the Great French Revolution of 1789–1794. The classical concept of the Great Revolution saw it as a result of the action of the masses, which deliberately transform the historical process, thus asserting in the memory of the nation the image of the revolution as a banal metaphor for progress. The new paradigm of interpretation of the French Revolution (mid-1960’s) degenerates its image, and its history focuses on the problem of existential awareness of history. However, these issues have long been the subject of the study of psychoanalysts, philosophers and writers, as evidenced by the novel “The Gods Are Athirst”. A. France described

the inspirational revolutionary mass of the Parisians, in which each individual does not realize what is happening to him, that is, under Jung, is under the influence of archetypes. The author investigated the manifestations of the archetypes of the Savior, Hero, Dragon, Anima – the images of the collective unconscious – In the novel of the collective unconscious – and analyzed on example of the image of the protagonist Evarist Gamlena archetypal images that are determined by the material of a conscious experience and dictated by the moment of history. Archetype of the Rescuer – an archetypal idea of a magical personality – designed by the people on the figures of the leaders of the revolutionary movement as guarantors of the protection of all conquests and the salvation of the Motherland. The archetype of the Hero – on the judges of the Tribunal; Archetype of the Dragon – to the enemies of the Republic; Archetype Anima – to the image of the Motherland.

Key words: archetype criticism, collective unconscious, archetype, archetypal image, anima, ego-history.

Постановка проблеми. Анатоль Франс (Anatole France, Анатоль Франсуа Тібо, 1844–1924) – французький письменник-модерніст, член Французької академії (1896), лауреат Нобелівської премії 1921 р. Метою нашої розвідки є аналіз зображення алгоритму дії колективного неусвідомленого в романі А. Франса «Боги жадають» («Les Dieux ont soif», 1912) шляхом дослідження архетипів Рятівника, Дракона, Аними тощо.

У романі «Боги жадають» А. Франс звертається до теми Великої французької революції 1789–1794 рр., матеріали про яку збирав і вивчав із молодого віку. Тлумачення її подій змінювалось протягом життя письменника: якщо в ранньому (незакінченому) романі «Вівтарі страху» головними героями, яким співчуває автор, були мужні аристократи та чарівні аристократки, то в романі «Боги жадають», написаному через два десятиліття, – це неоднозначний образ присяжного Революційного трибуналу.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз роману Анатоль Франса «Боги жадають» в аспекті архетипової критики з метою дослідження алгоритму дії колективного неусвідомленого в «політичній формі», продемонстрованого автором у зображенні подій Великої французької революції 1789–1794 рр.

Виклад основного матеріалу. Тема Великої французької революції завжди була актуальною для істориків і митців Франції. Класична концепція Великої революції сформувалася в ХІХ ст. та за часів II Республіки: «...це соціальна революція, що трансформує історичний процес, знаменує перелом між феодалізмом і капіталізмом, перемагає аристократичну монархію. Вона є героїчним двобоєм між старим і новим, боротьбою егалітарних, демократичних, прогресивних ідей проти старого порядку. Її очолює буржуазія, яка спирається на боротьбу радикалізованого народу. Якобінський рух є позитивним, а терор – необхідним явищем в умовах наявних загроз для республіки і нації» [1, с. 74]. Пізніше така інтерпретація утверджується внаслідок поєднання якобінсько-більшовицького міфу революції із концепцією лінійного поступу і, з одного боку, «нав'язує сприйняття попередньої щодо неї доби

як періоду визрівання», а з іншого – «накладає відбиток» на післяреволюційний період [1, с. 77]. У пам'яті нації утверджується образ революції як «баналізованої метафори розвитку (разом з давно вже банальною метафорою поступу, підсиленою героїчною легендою злему, свободи, рівності і братерства)» [1, с. 80].

Уже із середини 1960-х рр. формується інша «парадигма» інтерпретації Французької революції (Ф. Фюре і Д. Ріше), яка дегероїзує її образ. Пізніше з'являється его-історія, яка порушує проблему зв'язків історії та пам'яті: «того, що відбулося, і того, як це усвідомлюють» [3, с. 79]. Останнє є дискурсом про історію. Наша розвідка стосується «екзистенційного й художнього» (П. Нора) усвідомлення історії, що і є завданням літератури, а саме роману. Невипадково, що на проблему зв'язків історії та пам'яті, як зазначає П. Нора, першими відреагували не історики, а психоаналітики, філософи та письменники [3, с. 190]. У цьому аспекті роман А. Франса «Боги жадають» – виразний приклад екзистенційного усвідомлення минулого досвіду в контексті роздумів автора про долю сучасного йому людства.

Фундаментальною для архетипової критики, що оформилася як самобутня тенденція в 50–60-ті роки ХХ століття, стала запропонована К.-Г. Юнгом аналітична психологія. В аналізі роману А. Франса «Боги жадають» ми використовуємо такі її поняття, як «колективне неусвідомлене», «архетип», «архетипний образ» та інші. У літературознавстві термін «архетип» набув «значення часто повторюваних наративних структур, видів дії, типів характеристик та образів, на які постійно натрапляємо у величезному масиві літератури, міфах, снах-мріях, навіть в усталених формах соціальної практики» [4, с. 48].

Сфера неусвідомленого людини, за К.-Г. Юнгом, складається з особистісного неусвідомленого (утворюється з особистісних елементів) і колективного, що «не має свого джерела в окремому індивіді», а належить «людству як цілому»: успадковані, універсальні, ідентичні для всіх людей змісти колективного неусвідомленого є «міфологічними за своєю суттю» (К.-Г. Юнг визначив їх як архетипи) [6, с. 50].

Коллективне неусвідомлене часто виявляється в «політичній формі» (термін К.-Г. Юнга): активізація колективного неусвідомленого у великих соціальних групах викликає «*публічне божевілля, ментальну епідемію, що може призвести до революції, війни тощо. Рухи такого роду дуже заразливі й практично непереборні – зараження відбувається тому, що <...> людина перестає бути собою, вона просто не належить собі. Й не просто бере участь в русі, вона і є самим рухом*» [6, с. 61]. Саме це ми бачимо в романі «*Боги жадають*».

А. Франс художньо демонструє дію колективного неусвідомленого під час Великої французької революції: описує «*охоплені одним поривом величезні натовпи вісімдесят дев'ятого року, ... мільйони людських сердець, що, одночасно б'ючись, гуртувалися дев'яностого року навколо вітваря федералістів*» [5, с. 377–378], передає «*могутній гук великих днів, одностайний велелюдний голос*» [5, с. 384]. Усі персонажі підсвідомо, хоча й по-різному, «заражені» загальним рухом, є самим рухом: скромний секретар секційного комітету відчуває себе «*невід'ємною частиною нації*» [5, с. 358], присяжні Трибуналу, «*неоднакові походженням і вдачею ... були ніби єдиною істотою, утворювали ніби єдину... голову, єдину душу...*» [5, с. 469]. К.-Г. Юнг зазначає, що актуалізоване колективне неусвідомлене – «*це сила, яка зачаровує людей зсередини*» [6, с. 213]: далекий від революційних ідеалів Блез зізнається, що в ці шалені роки «*як я почувую що-небудь, то рідко коли буває, щоб цього самого не почували всі*» [5, с. 530], а іронічний аристократ Бротто говорить, що не можна перечити юрбі, адже це «*голос божий*» [5, с. 396]. А. Франс, описуючи настрої парижан у цей період, резюмує: «*...інтереси нації, поєднані з інтересами особистими, визначали їхні почуття, пристрасті, поведінку*» [5, с. 451], а отже, «*...кожен окремий індивід не усвідомлював, що з ним відбувається*», тобто перебував під впливом архетипів [6, с. 56].

Архетипи, за К.-Г. Юнгом, – це «*колективні паттерни*» (типи, зразки), «*певні утворення архаїчного характеру, які включають як за формою, так і за змістом міфологічні мотиви*» (фігури Героя, Рятівника, Дракона тощо) [6, с. 50]. Філософ розрізняв архетип і архетипний образ: перший – «*це ідеальна пуста форма, наділена енергетичною силою, що походить з неусвідомленого і формує уявлення*», а другий – «*спосіб вияву архетипу у свідомості*» [2, с. 133]. Останній визначається матеріалом усвідомленого досвіду, «*диктується моментом історії*» [6, с. 212]. Розглянемо архетипні образи в романі «*Боги жадають*».

Архетипний образ Рятівника – це вияв «*архетипної ідеї магічної особистості*» [6, с. 200], образ колективного неусвідомленого, що абсолютно природно активується в епохи, «*насичені проблемами й дезорієнтацією*» [6, с. 209]. Архетипні образи є «*спроєкованими*», і завжди знайдеться форма, яка була б «*адекватним вмістилищем*» [6, с. 202]. У період Революції і особливо перших років Республіки архетипний образ Рятівника був спроєкований на фігури лідерів революційного руху: в очах народу саме вони були гарантами захисту всіх завоювань і порятунку вітчизни. Характерною рисою архетипу є нумінозність (божественність, святість). Святість видимого об'єкта «*викликає почуття захоплення, поклоніння і трепету, виявляє особливі зміни свідомості*» на основі глибокого емоційного потрясіння [2, с. 135]. У Франції – «*батьківщині революції*» – через «*радикальність*» Великої революції відбулося «*швидке перенесення сакральності з монархічного на національне, з релігійного – на політичне*», закріпилося «*визнання того, що Республіка у Франції – це форма та формула доступу до демократії*», сформувався «*те, що варто назвати «республіканською духовністю», яку пов'язано з ідеєю переможної світськості, здатної утвердити гегемонію через мобілізацію довкола своїх засадничих принципів – свобода, рівність, ...братерство...*» [3, с. 158].

У романі «*Боги жадають*» А. Франс передає сприйняття народом лідерів Республіки як «святих» (божественних). Під час торжественної ходи Марата у вінку із дубового листа стотисячний натовп вигукує гасла: «*Хай живе Республіка! Хай живе свобода!*» і як природне продовження – «*Хай живе Марат!*», що демонструє ототожнення «республіканської духовності» з лідерами Республіки. Образ Рятівників Республіки є прозорою алюзією на християнський образ рятівника людства Христа: Гамлен називає Марата «*другом народу*», «*найцирїшим й найчеснішим*» [5, с. 385], вважає, що тільки він «*спроможний урятувати Республіку*» [5, с. 365]. І ось гине цей «*мученик за волю*» [5, с. 419], «*людяний, добрий, що керував нами, ніколи не помилявся, все передбачав*», був «*порадником, оборонцем*» [5, с. 409]. Здавалось би, всі надії втрачено. Але ні: з'являється «*новий Рятівник*» – Робесп'єр – «*наймудріший серед людей*», «*ще гострозоріший, аніж перший, він бачить те, чого не бачить ніхто... Він схоплює найтонші, найнепомітніші відтінки, що відрізняють зло від добра, нечесті від чесноти... Непідкупний навчав нас...*» [5, с. 500]. А до Марата і Робесп'єра «*Вернийо був для Еваріста богом, Бріссо – оракулом*» [5, с. 472]. Отже, ми бачимо

механізм того, як архетипний образ Рятівника проєктується на форму, що є адекватним вмістилищем архетипної ідеї, продиктованим моментом історії.

У романі християнський мотив Рятівника – Христа переплітається з античним образом Героя-Рятівника, що бореться з Драконом. Образ Дракона (часто невіддільний від образу Героя) – ще один архетипний образ у романі «Боги жадають» – існує у свідомості Гамлена в узагальненому образі «ворога Республіки»: це «гідра, що погрожує пожерти свободу» [5, с. 476], «страшна почвара, яка шматує вітчизну» [5, с. 418], він «з'являється в різних обличчях» [5, с. 500], і коли одного винищують, «з'являються інші, ще численніші» [5, с. 518]. Одразу приходять на згадку образи міфічних і казкових багатоголових чудовиськ, у яких замість однієї відрубаної голови виростають три нові. Перемогти такого дракона може лише Герой за допомогою магічної сили, чарівної зброї. Такою необхідною чарівною зброєю проти Дракона-ворога Республіки у свідомості Еваріста Гамлена є гільйотина: «Гамлен промовляв подумки: «Республіко! Проти стількох ворогів, і тасмних, і явних, у тебе тільки один засіб. Свята гільйотино, врятуй вітчизну!...» [5, с. 459].

У романі А. Франса присутній також архетип Аніми, що відіграє важливу роль у дії колективного неусвідомленого. К.-І. Юнг виокремлював як «внутрішній», несвідомий аспект особистості, зумовлений статтю, Аніму (неусвідомлену жіночу сутність чоловіка, що персоніфікується, зокрема, у творчості, в образах жінок) та Анімус (неусвідомлену чоловічу сутність жінки). Анімус і Аніма – «це вихід з індивідуальної свідомості у світ колективного неусвідомленого». Основою Аніми є принцип Еросу, тобто любов, зв'язок тощо, а «внутрішня» сутність чоловіка завжди міцно пов'язана з материнським Еросом». Аніма – це найдавніший і надзвичайно дієвий колективний архетип: саме в ньому коріняться нумінозні властивості, якими зазвичай наділяється у культурі

образ матері, а «могутність цього архетипу втілена в образі Матері-Вітчизни...» [2, с. 138–139].

Саме це ми бачимо у ставленні Гамлена до Республіки – архетип Аніми проєктується у нього на образ вітчизни: «Не маючи шматка хліба для себе з матір'ю, Гамлен... запевняв себе, що вітчизна, як ласкава мати, нагодує свого вірного сина» [5, с. 378]. У цього персонажа ми спостерігаємо справжню «одержимість» Анімою: «Три місяці підряд він приносив щодня на вістар вітчизни жертви – людей славетних і незнаних» [5, с. 473]. Зразком для наслідування Гамлен вважає «обох Брутів», які для врятування Республіки за ідею свободи не побоялися «засудити сина й скарлати на смерть названого батька» [5, с. 508]. З архетипним образом Аніми – Матері-вітчизни також нерозривно пов'язаний християнський мотив Рятівника. На цей раз у ньому прозора проступає середньовічний образ поборника «за любов Францію та віру» (згадаймо «Пісню про Роланда»): Гамлен, щиро упевнений у своїй правоті, говорить, що «в пориві синівської любові проливав нечисту кров ворогів своєї вітчизни» [5, с. 509]. Це підтверджується нарисами до роману, де А. Франс дав цьому персонажу інше прізвище – Клеман (фр. «милосердний») й інше ім'я – Жозеф (Йосиф), а в Біблії Йосиф Прекрасний зображений як втілення духовної чистоти.

Висновки. Отже, внаслідок аналізу роману А. Франса «Боги жадають» в аспекті архетипової критики виявлено алгоритм дії колективного неусвідомленого у зображенні автором Великої французької революції: письменник демонструє дію колективного неусвідомленого у «політичній формі» – активацію архетипів та їх проєктування на фігури, що на той момент історії є адекватною формою для певних ідей. Архетип Рятівника «перенесений» (термін З. Фрейда) на образи лідерів Республіки; архетип Героя, що бореться з драконом, – на суддів Революційного трибуналу; архетип Дракона – на образи ворогів Республіки; архетип Аніми – на образ Матері-вітчизни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановня неklasичної історіографії; Про історичне мислення: монографія / Пер. з польськ. В. Сагана, В. Склокіна, С. Сєрякова; наук. ред. А. Киридон, С. Троян, В. Склокін. К.: «Ніка-Центр», 2012. 296 с. (Серія: «Ідеї та історії»; Вип. 7).
2. Зборовська Н.В. Психологія і літературознавство: посібник. К.: «Академвидав», 2003. 392 с. (Серія: «Альма-матер»).
3. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / Пер. із фр. А. Репи. К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2014. 272 с.
4. Пригодій С.М., Горенко О.П. Вашингтон Ірвінг. «Книга шкіців». Архетипова критика. Американський романтизм. Полікритика: навч. посібник. К.: «Либідь», 2006. С. 47–60.
5. Франс А. Боги жадають. Твори в п'яти томах. Т. 4 / Пер. із фр. К.: «Дніпро», 1977. С. 353–536.
6. Юнг К.-Г. Аналітична психологія: теорія і практика: Тавистокські лекції / Пер. с нем. В. Зеленського. СПб.: Издательский дом «Азбука-классика», 2007. 240 с.